

بررسی قوانین و ضمانت‌اجراهای جرائم علیه حریم خصوصی کاربران فضای مجازی در ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۴

امیر علی اوسط^۱
سید محمدرضا امام^۲
مجید وزیری^۳

چکیده

گسترش روزافزون انواع پیام‌رسان‌ها و فعالیت قریب به ۴۰ میلیون کاربر ایرانی از یکسو و تأکید رهبر معظم انقلاب اسلامی بر حفظ امنیت حریم خصوصی در پیام‌رسان‌های داخلی از دیگر سو، اهمیت تبیین مبانی فقهی-حقوقی حریم خصوصی، بررسی رابطه آن با حاکمیت و آثار مترتب بر آن در حوزه پیام‌رسان‌ها را می‌رساند و از اهداف کلی این پژوهش نیز هست. پژوهش حاضر درصدد آن است تا از حق حریم خصوصی فردی، حق حاکمیت در دسترسی به اطلاعات و داده‌های افراد در پیام‌رسان‌های داخلی در جهت نیل به حفظ امنیت، نظم اجتماعی و جلوگیری از زیان جامعه دفاع نماید. این پژوهش به بررسی قوانینی می‌پردازد که مجازات و جرائم حوزه حریم خصوصی افراد در فضای مجازی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. شیوه تحقیق، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که حریم خصوصی در فضای مجازی ایران از حمایت و اهمیت چندانی برخوردار نیست و با خلأها، نواقص، ابهامات و اجمال در قانون‌گذاری در سطوح قوانین اساسی و عادی نیز روبروست. همچنین در حیطه حقوق شهروندی، آیین دادرسی کیفری و حمایت‌های کیفری، تنقیح، اصلاح قوانین و بازنگری در رویکردها ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. کلیدواژگان: حریم خصوصی؛ فضای مجازی؛ جرائم اینترنتی

^۱ دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران - ایران
^۲ دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران - ایران (نویسنده مسئول)
^۳ استادیار گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

فضای مجازی و فناوری اطلاعات مانند دیگر جوانب سازنده زندگی، همواره قصد و هدفی جز فراهم کردن فضایی برای تعامل بهتر و تسهیل ارتباطات نداشته است. فضای مجازی همچون سایر بسترهای ارتباطی دارای مختصات معین و بایدها و نبایدهایی است، البته پیش از هر چیز باید به این نکته توجه داشت که ورود به فضای مجازی به معنای ورود به یک محیط بین‌المللی بوده که بر اساس آن افراد در مواردی مشمول قوانین بین‌المللی می‌شوند و حتی امکان محکومیت یا تضرر وجود دارد. موضوع حقوق در اینترنت با آغاز استفاده همگانی از آن مطرح شد و با رشد تعداد کاربران، این حق بیشتر گسترش یافت. از جمله عوامل تأثیرگذار بر این گستره حقوق را می‌توان تحت دو عنوان کلی: الف) حریم خصوصی و ب) منافع متقابل، مورد مطالعه قرار داد.

مقولات محرمانگی و سری بودن داده‌ها را می‌توان به صورت محدودیت دسترسی در نظر گرفت یعنی محافظت از نفوذ و برداشتن اطلاعات. به عبارت دیگر، امنیت داده‌ها به معنای محدود کردن مشاهده داده‌ها است. در رابطه با این بند، حریم خصوصی اطلاعاتی نیز حائز اهمیت است. این حریم به دو بخش: الف) اطلاعات شخصی و ب) فعالیت‌های رسانه‌ای، تقسیم می‌شود. حریم خصوصی اطلاعات مربوط به شخصیت، وضعیت زندگی خانوادگی، عادات، بیماری‌های جسمی، مسائل مالی و... است. اطلاعات شخصی فرد، مجموعه‌ای از وضعیت زندگی، اعتقادات مذهبی، سیاسی و عضویت در تشکله‌ها و احزاب مختلف، نژاد، قبیله و غیره است. در لایحه حریم خصوصی به نحوی به این مسئله توجه شده و نکاتی در این زمینه هرچند ناتمام بیان شده است (لایحه حریم خصوصی، فصل ۵، بند ۲، مواد ۷۹ تا ۹۲).

تاکنون در ایران قانون مستقل و مشخصی در زمینه حریم خصوصی تصویب نشده است و صرفاً مطالب مرتبط با آن در برخی مواد قانون مجازات و سایر قوانین به صورت پراکنده آمده است. البته در دولت هشتم لایحه‌ای به مجلس در این خصوص ارائه شد که پس از استرداد آن توسط دولت دهم مجدداً همان متن به صورت طرح در مجلس ایراد شد که متأسفانه تا این زمان به تصویب نرسیده است. این پژوهش درصدد است تا با مطالعه فقه امامیه به عنوان منبع اصلی تحقیق و پژوهش در نظام حقوقی ایران، اصول لازم برای تعیین قانونی در جهت نیل به تبیین رابطه حریم خصوصی با حاکمیت در پیام‌رسان‌های داخلی گام بردارد؛ به این امید که تلاش حاضر بتواند برای جامعه علمی و حقوقی نظام جمهوری اسلامی ایران و مراجع تقنینی رهگشا و مفید واقع شود.

حریم خصوصی در قوانین موضوعه ایران

مهم‌ترین مسئله درباره این مقررات، لزوم وجود دستور کتبی مقام ذیصلاح قضایی برای هرگونه شنود است. بنابراین ملاحظه می‌شود که حتی در صورتی که از لحاظ فناوری امکان دسترسی به محتوای رایانامه‌ها میسر باشد، از لحاظ قانونی بدون حکم مقام مجاز قضایی نمی‌توان این محتواها را کنترل و مطالعه کرد.

حریم خصوصی در قوانین اساسی ایران

برخلاف قوانین اساسی کشورهایی که از حریم خصوصی به صورت مشخص در قالب اصل یا اصولی خاص حمایت کرده‌اند، در قانون اساسی ایران متن خاصی وجود ندارد که از حریم خصوصی به این عنوان، حمایت کرده باشد اما به نوعی، مواردی از جمله حریم خلوت و تنهایی، حریم مکانی، حریم اطلاعات، حریم ارتباطات و حریم جسمانی، مورد توجه قرار گرفته است. در واقع در قانون اساسی ایران که ملهم از قرآن مجید و دستورات اسلام است، اگرچه به عبارت «حریم خصوصی» صریحاً اشاره نشده اما در تحلیل چند اصل مهم قانون اساسی به وضوح می‌توان توجه خاص اما ناکافی به مفهوم حریم خصوصی را مشاهده کرد.^۱

۱. در اصول ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۸، ۳۹، ۴۰ و ۴۲ به این مورد اشاره شده است (هاشمی، ۱۳۸۲: ۱۶۹).

ضرورت رعایت حریم خصوصی افراد در اصول ذیل مورد توجه قرار گرفته است:

اصل ۱۹: مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند این‌ها سبب امتیاز نخواهد بود.

اصل ۲۰: همه افراد ملت اعم از زن و مرد یکسان در حمایت قانون قرار دارند و از همه حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با رعایت موازین اسلام برخوردارند.

اصل ۲۲: حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند.

اصل ۲۳: تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ‌کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذه قرارداد.

اصل ۲۴: نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آن‌که مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند.

اصل ۲۵: بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، سانسور، عدم مخابره و نرساندن آن‌ها، استراق سمع و هرگونه تجسس ممنوع است مگر به حکم قانون.

اصل ۲۶: احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده آزادند، مشروط به این‌که اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند.

اصل ۲۷: تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها، بدون حمل سلاح، به شرط آن‌که مخل به مبانی اسلام نباشد، آزاد است.

اصل ۲۸: هر کس حق دارد شغلی را که بدان مایل است و مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند. دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون برای همه افراد امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد نماید.

اصل ۳۰: دولت موظف است وسایل آموزش و پرورش رایگان را برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه فراهم سازد و وسایل تحصیلات عالی را تا سرحد خودکفایی کشور به طور رایگان گسترش دهد.

قانون آیین دادرسی کیفری که تضمین‌کننده حقوق و آزادی‌های «تعیین‌شده» محسوب می‌شود، مؤثرترین وسیله برای عملی کردن حمایت از حق حریم خصوصی است. به طوری که با نگاهی اجمالی به برخی مواد این قانون می‌توان میزان حمایت واقعی از حریم خصوصی را احراز کرد. البته تنها از طریق استناد به یک یا چند ماده نمی‌توان احراز کرد که حریم خصوصی حمایت شده و این حمایت به چه میزان است بلکه باید با مطالعه همه مواد این قانون «روح دادرسی» موجود را کشف کرد. قانون آیین دادرسی کیفری در مقایسه با سایر قوانین (آیین دادرسی مدنی، اداری و...) اهمیت بیشتری دارد زیرا در این قانون بیش از سایر قوانین آیین دادرسی، قدرت حکومت و مأموران دولت در عرض حقوق و آزادی‌های فردی و اجتماعی محدود می‌شود. مهم‌ترین مواد این

اصل ۳۲: هیچ‌کس را نمی‌توان دستگیر کرد مگر به حکم و ترتیبی که قانون معین می‌کند در صورت بازداشت، موضوع اتهام باید با ذکر دلایل بلافاصله کتباً به متهم ابلاغ و تفهیم شود و حداکثر ظرف مدت بیست و چهار ساعت پرونده مقدماتی به مراجع صالحه قضائی ارسال و مقدمات محاکمه، در اسرع وقت فراهم گردد. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود.

اصل ۳۳: هیچ‌کس را نمی‌توان از محل اقامت خود تبعید کرد یا از اقامت در محل موردعلاقه‌اش ممنوع یا به اقامت در محلی مجبور ساخت، مگر در مواردی که قانون مقرر می‌دارد.

ادامه پاورقی صفحه قبل

اصل ۳۵: در همه دادگاه‌ها طرفین دعوا حق دارند برای خود وکیل انتخاب نمایند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند باید برای آن‌ها امکانات تعیین وکیل فراهم گردد.

اصل ۳۸: هرگونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است، اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند مجاز نیست و چنین شهادت و اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است

اصل ۳۹: هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعیدشده به هر صورت که باشد ممنوع و موجب مجازات است.

اصل ۴۰: هیچ‌کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد.

اصل ۴۲: اتباع خارجه می‌توانند در حدود قوانین به تابعیت ایران درآیند و سلب تابعیت این‌گونه اشخاص در صورتی ممکن است که دولت دیگری تابعیت آن‌ها را بپذیرد یا خود آن‌ها درخواست کنند.

قانون در حمایت از حریم خصوصی شامل: مواد ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۲۹ است (زراعت، ۱۳۸۲: ۴۷).^۱

۱. ماده ۹۶: تفتیش و بازرسی منازل، اماکن و اشیاء در مواردی به عمل می‌آید که حسب دلایل، ظن قوی به کشف متهم یا اسباب و آلات و دلایل جرم، در آن محل وجود داشته باشد.

ماده ۹۷: چنانچه تفتیش و بازرسی با حقوق اشخاص مزاحمت کند، در صورتی مجاز است که از حقوق آنان مهم‌تر باشد.

ماده ۹۸: تفتیش و بازرسی در حضور متصرف قانونی و شهود تحقیق و در غیاب وی در حضور ارشد حاضرین به عمل می‌آید تفتیش و بازرسی اماکن نیز حتی‌المقدور با حضور صاحبان یا متصدیان آنها انجام می‌شود.

تبصره: هرگاه در محلی که از آن تفتیش و بازرسی به عمل می‌آید کسی نباشد و تفتیش و بازرسی نیز فوریت داشته باشد، قاضی می‌تواند با قید مراتب در صورت جلسه، دستور باز کردن محل را بدهد.

ماده ۱۰۰: تفتیش و بازرسی منازل در روز به عمل می‌آید و هنگام شب در صورتی انجام می‌گیرد که ضرورت اقتضا کند جهت ضرورت را قاضی باید در صورت مجلس قید کند.

ماده ۱۰۳: از اوراق و نوشته‌ها و سایر اشیای متعلق به متهم، فقط آنچه راجع به واقعه جرم است تحصیل و در صورت لزوم به شهود تحقیق ارائه می‌شود و قاضی مکلف است در مورد سایر نوشته‌ها و اشیای متعلق به متهم باکمال احتیاط رفتار نموده و موجب افشای مضمون و محتوای آن که ارتباط به جرم ندارد نشود.

ماده ۱۰۴: در مواردی که ملاحظه، تفتیش و بازرسی مراسلات پستی، مخابراتی صوتی و تصویری مربوط به متهم برای کشف جرم لازم باشد قاضی به مراجع ذی‌ربط اطلاع می‌دهد که اشیاء فوق را توقیف نموده نزد او بفرستند، بعد از وصول آن را در حضور متهم ارائه کرده و مراتب را در صورت مجلس قید نموده و پس از امضاء متهم آن را در پرونده ضبط می‌کند. استنکاف متهم از امضا در صورت مجلس قید می‌شود و چنانچه اشیاء مزبور حائز اهمیت نبوده و ضبط آن ضرورت نداشته باشد با اخذ رسید به صاحبش مسترد می‌شود.

تبصره: کنترل تلفن افراد جز در مواردی که به امنیت کشور مربوط است و یا برای احقاق حقوق اشخاص به نظر قاضی ضروری تشخیص داده شود، ممنوع است.

ماده ۱۰۶: هرگاه متهم نوشته‌های خود را که مؤثر در کشف جرم است به وکیل خود یا شخص دیگری سپرده باشد قاضی می‌تواند آنها را حسب مورد در حضور وکیل یا آن شخص بررسی کند و در صورت استنکاف از ارائه آنها، مستنکف به مجازات مقرر برای خلاصی متهم از محاکمه محکوم خواهد شد.

ماده ۱۱۲: احضار متهم به وسیله احضارنامه به عمل می‌آید. احضارنامه در دو نسخه فرستاده می‌شود، یک نسخه را متهم گرفته و نسخه دیگر را امضاء کرده به مأمور احضار رد می‌کند.

ماده ۱۱۳: در احضارنامه اسم و شهرت احضار شده و تاریخ و علت احضار و محل حضور و نتیجه عدم حضور باید قید شود.

حریم خصوصی در شبکه‌های اجتماعی

امروزه شبکه‌های اجتماعی، انقلابی در اشتراک‌گذاری اطلاعات به وجود آورده‌اند. کاربران به‌ویژه طیف جوانان به شکلی فعال اطلاعات گوناگون در رابطه با خود و سایرین را به اشتراک می‌گذارند. اتصال پایدار به شبکه اینترنت و افزایش سرعت پخش اطلاعات به‌ویژه با کمک تلفن‌های هوشمند، باعث تسریع و تسهیل اشتراک‌گذاری اطلاعات در شبکه‌های اجتماعی شده و این اطلاعات برای مدت‌زمانی نامعلوم در دسترس عموم مردم قرار گرفته است.

ابزارهای ارائه‌شده در شبکه‌های اجتماعی برای حفاظت از اطلاعات نیز به‌طور معمول توسط تمامی کاربران شبکه‌های اجتماعی قابل‌درک نیستند و پیکربندی این ابزارها نیز به‌گونه‌ای است که به‌صورت پیش‌فرض اطلاعات را در دسترس عموم قرار می‌دهند. این پیکربندی‌ها به‌ندرت توسط کاربران تغییر داده می‌شوند. این موارد همگی باعث استفاده نادرست از اطلاعات در شبکه‌های اجتماعی شده‌اند. به‌عنوان مثال اخراج کارکنان یک شرکت به دلیل پخش اطلاعات منفی در رابطه با رؤسای شرکت در شبکه‌های اجتماعی و یا بررسی مشخصات دانشجویان توسط مسئولان دانشگاه از جمله موارد نقض حریم خصوصی در شبکه‌های اجتماعی محسوب می‌شوند.

شبکه‌های اجتماعی به مرکزی برای ترکیب سرگرمی، تعاملات اجتماعی و ارتباطات تبدیل شده‌اند و این موضوع امکان ایجاد پروفایل‌های کاربری (مشخصات کاربری) غنی از اطلاعات کاربران را برای اپراتورهای شبکه‌های اجتماعی فراهم می‌آورد (ون ایک و تروینز، ۲۰۱۰: ۲۱۵). جورج رینولدز موضوعات مرتبط با حریم خصوصی کاربران را در موارد زیر خلاصه کرده است (رینولدز، ۲۰۱۰: ۳۱۲):

دزدی شخصیت، پروفایل مشتریان، استفاده از اطلاعات مشتریان به شکلی غیرمسئولانه، نظارت در محیط کاری، فناوری‌های نظارتی پیشرفته.

به‌جز مورد «نظارت در محیط کاری» سایر موارد گفته‌شده قابل‌تعمیم به شبکه‌های اجتماعی هستند. دزدی هویت یا جعل هویت به معنی دزدی اطلاعات شخصی و کلیدی فرد است. اطلاعاتی همچون نام، آدرس، تاریخ تولد، شماره گذرنامه، شماره گواهی‌نامه از جمله اطلاعات شخصی کلیدی هستند. این اطلاعات می‌توانند در مواردی همچون ثبت‌نام با هویت شخص دیگر، اجاره ساختمان و استفاده از خدمات تلفن و... به کار گرفته شوند. نرم‌افزارهای جاسوسی و فیشینگ نیز دو نمونه از راهکار استفاده‌شده برای دزدی شخصیت هستند. علاوه بر این،

ادامه پاورقی صفحه قبل

ماده ۱۲۹: قاضی ابتدا هویت و مشخصات متهم (اسم، اسم پدر، شهرت، فامیل، سن، شغل، عیال، اولاد و تابعیت) و همچنین آدرس او را دقیقاً سؤال نموده به‌نحوی که ابلاغ احضاریه و سایر اوراق به‌آسانی مقدور باشد و متذکر می‌شود که مواظب اظهارات خود باشد و سپس موضوع اتهام و دلایل آن را به‌صورت صریح به متهم تفهیم می‌کند آنگاه شروع به تحقیق می‌کند.

انتشار اطلاعات شخصی در شبکه‌های اجتماعی امکان دزدی هویت را بیش از پیش برقرار می‌سازد. بسیاری از اپراتورهای شبکه‌های اجتماعی از این اطلاعات برای مقاصد تجاری استفاده می‌کنند. به‌عنوان مثال این اطلاعات را در جهت تبلیغات هدفمند یا ایجاد صفحه پروفایل (مشخصات) کاربران به کار می‌برند (ون ایک و تروینز، ۲۰۱۰: ۳۱۰).

صفحه مشخصات مشتریان، در واقع بانکی از اطلاعات شخصی جمع‌آوری شده شرکت‌ها در رابطه با مشتریان است. هنگامی که کاربری در اینترنت وارد می‌شود و نام خود را ثبت می‌کند یا فرمی را به صورت برخط پر می‌کند، در واقع پروفایلی از اطلاعات شخصی خود را در دسترس شرکت‌های گوناگون قرار می‌دهد. بسیاری از شرکت‌ها نیز با استفاده از کوکی‌ها (اسناد متنی که اطلاعات مشتریان را در رایانه شخصی خود نگهداری می‌کنند) به جمع‌آوری اطلاعات شخصی مشتریان می‌پردازند. این اطلاعات می‌توانند برای شناسایی سلاقی و علایق مشتریان به کار روند.

اپراتورهای شبکه‌های اجتماعی با قراردادن کوکی‌ها در رایانه کاربران شبکه، به ثبت صفحات مشاهده شده توسط کاربران، آدرس IP (شناسه اختصاصی رایانه)، موقعیت جغرافیایی و وسایلی که آن‌ها استفاده می‌کنند، می‌پردازند. گاهی اوقات اطلاعات مشتریان به شکلی غیرمسئولانه استفاده شده و حتی به فروش می‌روند. در واقع شرکت‌ها از اطلاعات شخصی برای ارائه محصول یا خدمت خود استفاده نمی‌کنند و می‌توانند از این اطلاعات در موارد گوناگون سیاسی یا اقتصادی بهره ببرند. (رینولد، ۲۰۱۰: ۱۱۱).

نقض حریم خصوصی در فضای مجازی

انسان به حکم طبیعت و سرشت باید دارای حریم خصوصی باشد و از آن محافظت نماید. در مقابل اشخاص باید نسبت به صیانت و رعایت حریم خصوصی سایرین اقدام نمایند. نقض حریم خصوصی در فضای مجازی یکی از مهم‌ترین مسائل روز جامعه ماست که از دو منظر قابل بررسی است. یکی از جانب قربانیان نقض حریم خصوصی در فضای مجازی و دیگری از سوی ناقضان حریم خصوصی در فضای مجازی.

طبیعی است که هر دو مورد فوق‌الذکر در تعریف و ترسیم مفهوم حریم خصوصی و تفاوت‌های آن با فضای فیزیکی مؤثر خواهد بود. بزه‌دیدگان در فضای مجازی نقش مهمی را در بروز جرائم ناقض حریم خصوصی ایفا می‌کنند و در عین حال می‌توانند در اقدامات پیشگیرانه علیه جرائم سایبری نقش‌آفرین باشند. بسیاری از بزه‌دیدگان جرائم سایبری و کسانی که حریم خصوصی آنان در فضای مجازی نقض می‌گردد، استعدادی قابل توجه برای قربانی شدن بروز می‌دهند و به راحتی طعمه بزهداران سایبری می‌شوند. بعضی کلاهبرداری‌های اینترنتی ناشی از کسب اطلاعات به روش‌های بسیار ساده و سوءاستفاده از عکس‌ها و اسرار شخصی نمونه‌هایی از این موضوع است.

ضعف شخصیتی، فقدان اطلاعات کافی در رابطه با محیط مجازی و عدم دقت در محافظت از داده‌ها مواردی است که قربانی بزه سایبری را در قربانی شدنش مساعدت می‌کند. اشخاص بایستی نسبت به صیانت از حریم خصوصی خود همت نمایند، بسیاری اشخاص بدون رعایت مسائل امنیتی، خصوصی‌ترین اطلاعات خود را بر روی سیستم رایانه‌ای و یا حامل‌های داده نظیر فلش و کارت‌های حافظه و تلفن همراه و سی‌دی ذخیره می‌نمایند و به‌نوعی دست بزهکار سایبری را در تعرض به حریم خصوصی باز می‌گذارند و این‌چنین استعداد قربانی شدن در فضای مجازی را از خود نشان می‌دهند. (فتحی و شاه‌مرادی، ۱۳۹۵: ۲۴۰).

جنبه دیگر موضوع همان‌طور که در فوق آمد، مربوط به ناقضان حریم خصوصی در فضای مجازی است. این بزهکاران زمانی که وارد فضای مجازی یا همان اینترنت می‌شوند، در خیالی خام آن را ملک طلق خود دانسته و اجازه هرگونه فعالیت و ورود به حریم خصوصی دیگران را به خود می‌دهند. در ذیل به بعضی از مصادیق نقض حریم خصوصی در فضای مجازی که در قانون جرائم رایانه‌ای جزء ماندگاری شده است، اشاره می‌شود:

- دسترسی غیرمجاز به داده‌های رایانه‌ای یا مخابراتی نظیر هک رایانامه یا حساب‌های اشخاص
- شنود غیرمجاز محتوای در حال انتقال در دستگاه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی نظیر استفاده از نرم‌افزارهای شنود چت‌های اینترنتی
- دسترسی غیرمجاز به داده‌های سرّی در حال انتقال در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده یا تحصیل و شنود آن
- در دسترس قرار دادن داده‌های سرّی در حال انتقال در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده برای اشخاص فاقد صلاحیت
- نقض تدابیر امنیتی سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به‌قصد دسترسی به داده‌های سرّی در حال انتقال در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده
- حذف یا تخریب یا مختل یا غیرقابل‌پردازش نمودن داده‌های دیگری از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل‌های داده به‌طور غیرمجاز
- از کار لنداختن یا مختل نمودن سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به‌طور غیرمجاز نظیر غیرفعال سازی دیتابیس تارنها و ممانعت از دسترسی اشخاص به پایگاه اینترنتی‌های شخصی
- ممانعت از دسترسی اشخاص مجاز به داده‌های یا سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به‌طور غیرمجاز
- ربودن داده‌های متعلق به دیگری به‌طور غیرمجاز

- هتک حیثیت از طریق انتشار یافتن صوت و فیلم تحریف شده دیگری به وسیله سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی
 - نشر اکاذیب از طریق سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به قصد اضرار به غیر یا تشویش اذهان عمومی.
- فروش یا نشر یا در دسترس قرار دادن گذرواژه و یا هر داده‌ای از سوی ناقضان حریم خصوصی در فضای مجازی به دلایلی نظیر افسردگی، عصبانیت، حسادت، انتقام‌جویی، حس تنفر، تفریح و سرگرمی، خودکم‌بینی و حقارت، حس رقابت و عدم توجه به اصول اخلاقی و ارزش‌های جامعه، صورت می‌گیرد. آنها خود را مجاز به ورود به حریم خصوصی قربانیان دانسته و خسارات جبران‌ناپذیری را به حیثیت، مال و حتی جان اشخاص وارد می‌سازند.
- ناقضان حریم خصوصی در فضای مجازی دولت‌ها می‌توانند به‌عنوان یک ناقض بزرگ حریم خصوصی در فضای مجازی شناخته شوند. دلیل این موضوع در وقایعی است که در حملات و معضلات تروریستی صورت گرفته و خصوصاً پس از حادثه یازدهم سپتامبر در آمریکا نهفته است. در این وقایع دولت آمریکا و پس‌از آن بیشتر دولت‌های جهان به این نتیجه رسیدند که در دوگانه حریم خصوصی و امنیت باید طرف امنیت را بگیرند. حاصل این نظریه بعدها در قالب شنود تماس تلفنی شهروندان آمریکایی و سپس در شنود تماس‌های تلفنی سران کشورها و همچنین مقررات سخت‌گیرانه در خصوص مهاجرت و مسافرت به آمریکا دیده شد. قوانینی که روزبه‌روز بر تعداد آنها افزوده می‌شود و به اکثر کشورها نیز سرایت کرده و مورد الگوبرداری قرار گرفته است. همین بدبینی و فضایی که ایجاد شده است موجب ترسیم فضایی محدود از حریم خصوصی خواهد شد و طبیعتاً دولت‌ها تمایل خواهند داشت با توجه برقراری امنیت و نظم عمومی، مضیق‌ترین تعریف از حریم خصوصی در فضای مجازی را ارائه دهند. بارزترین مثال در این خصوص اقدام دولت آمریکا بوده است که بدون اطلاع شهروندانش اقدام به نظارت بر عملکرد کاربران اینترنتی این کشور و حتی برخی کشورهای دیگر می‌کند (فتحی و شاه‌مرادی، ۱۳۹۵: ۲۴۰).
- همان‌گونه که مطرح شد عمده‌ترین نهاد تهدیدکننده حریم خصوصی را دولت‌ها می‌دانند (مونیر، ۲۰۰۱: ۳۷)؛ این در حالی است که دولت‌ها می‌توانند بزرگ‌ترین حامی و ضامن حفظ حریم خصوصی باشند ولی درعین حال اگر رویکرد یک دولت، اقتدارگرایی و امنیت‌گرایی باشد، طبیعتاً احتمال نقض حریم خصوصی از سوی آن بسیار زیاد است (آرنت، ۱۳۶۳: ۳۰۰). از سوی دیگر امنیت‌محوری دولت‌ها نیز می‌تواند زمینه‌ساز نقض حریم خصوصی شهروندان باشد. (میرمحمد صادقی، ۱۳۸۸: ۳۴).
- مؤسسات و نهادهای خصوصی
- گردآوری و نگهداری اطلاعات شخصی افراد نزد مؤسسات و نهادهای خصوصی و غیردولتی باعث شده که این مجموعه‌ها به‌صورت بالقوه جزء تهدیدگران حریم خصوصی قرار گیرند. علاوه بر آنکه پیشرفت فناوری و فناوری‌های نوین ابعاد و امکانات دخالت در حریم خصوصی از سوی شرکت‌ها و مؤسسات و نهادهای خصوصی را آسان‌تر می‌کند، الزامات دولت‌ها برای شرکت‌های خصوصی در زمینه نظارت بر رفتارهای شهروندان باعث جدی‌تر شدن نقض حریم خصوصی از سوی این مؤسسات می‌گردد؛ مخصوصاً زمانی که شرکت‌های فعال در امور مالی بر اساس قوانینی ملزم به تهیه گزارش برای دولت در زمینه فعالیت‌های مشکوک مشتریان خود هستند. (نوبهار، ۱۳۸۷: ۲۶۶).

گاهی تلاقی و تراحم موردبررسی، تراحم میان حریم خصوصی و یک مصلحت اجتماعی به معنای واقعی کلمه است (هامبر و آلمدر، ۲۰۰۱: ۲۴۵). مثلاً اینکه باید دسترسی و آگاهی از پرونده‌های پزشکی افراد منحصر به پزشک معالج باشد، امری است معقول، اما گاهی این حق با ضرورت پیشرفت‌های علمی و حمایت از بهداشت عمومی و دیگر اهداف اجتماعی تلاقی پیدا می‌کند و نوعی گذشت افراد از حق حریم خصوصی اطلاعاتی خویش در حوزه مسائل پزشکی را ایجاب می‌کند. مثال دیگر بحث حق کارفرما در دسترسی به برخی اطلاعات درباره کارگران برای استخدام یا ادامه همکاری آن‌ها است (نیلند، ۲۰۰۶: ۴۵۲) یا صاحبان برخی مشاغل و حرفه‌ها همچون وکلای مدافع و غیره (زیتیریم و دیگران، ۲۰۰۷: ۲۵).

حمایت از حریم خصوصی در فقه

بی‌شک مسئله تجسس از حریم خصوصی افراد، رکن اصلی اداره اطلاعات و استخبارات حکومت اسلامی را تشکیل می‌دهد و نقش بسیار مهمی در تأمین امنیت اقتصادی و سیاسی کشور را دارد لیکن از آنجاکه در فقه شیعه به مسئله حریم خصوصی افراد به‌طور مستقل به‌عنوان باب خاص و کتاب خاصی نپرداخته و ضوابطی برای تشخیص حریم انسان بیان نشده است صرفاً باید از احکام بیان‌شده در تعریف و بیان ضابطه شرعی استمداد طلبید. بر این اساس باید دنبال تعریف و ضابطه عرفی و متبادر به ذهن از حریم خصوصی در بیان حقوق‌دانان بود تا در مسیر بیان ضابطه فقهی و شرعی استثنائات ورود به حریم خصوصی، از باب تطبیق مصادیق به موارد جواز با مذاقه علمی بیشتری گام برداشت.

بر این اساس تعریف مستخرج از معنای امروزی و حقوقی حریم خصوصی عبارت است از «محدوده‌ای از امور متعلق به فرد که شرعاً، نوعاً و یا عرفاً یا با خواست و اراده عقلایی و یا اعلام فرد انتظار می‌رود تا دیگران از دستیابی به اطلاعات مربوط به آن قاصر بوده و نسبت به آن تعرضی ننمایند».

طبق این تعریف مصادیق بارز و مهم حریم خصوصی را می‌توان این‌گونه نام برد: اطلاعات شخصی، حریم جسمانی افراد، منازل و اماکن خصوصی، ارتباطات خصوصی، محل کار و غیره. بنابراین به مقتضای قاعده اولیه، دسترسی به اطلاعات شخصی و افشای مسائل خصوصی افراد، تحت نظرگرفتن دیگران، ایست بازرسی و بازرسی‌های بدنی، ورود بدون اجازه به منازل و اماکن خصوصی، شنود، کنترل یا رهگیری مکالمات و انواع ارتباطات از عمده‌ترین اعمال نقض‌کننده و در شرایطی از مصادیق جرم در زمینه حریم خصوصی است که تکیه‌گاه آنها معیارهای نوعی است (بیگدلی و علی اکبری بابوکانی، ۱۳۹۶: ۸۷).

در فقه امامیه، احکام متعددی در زمینه و بخش‌های مختلف مرتبط با حریم افراد به چشم می‌خورد ولی هیچ‌گونه تعریف مشخصی تحت عنوان این اصطلاح ارائه نگردیده است. ناگزیر باید در قالب احکام، حقوق و اصول دیگر از جمله منع سوءظن، منع استراق سمع، منع اشاعه فحشا و امثال این‌ها و با تکیه بر ادله عقلی صرف از جمله حکم وجدان، ممنوعیت عقلی ولایت بر دیگران و ممنوعیت عقلی ظلم به اثبات و تعریف این موضوع پرداخت و

به نوعی آن را در میان فقها مورد شناسایی قرارداد تا پس از تعیین معنای امروزی حریم خصوصی در پی کشف موارد جواز ورود حکومت در عرصه حریم خصوصی بود.

با بررسی ادله عقلی متفاوتی از جمله، وجوب عقلی حفظ نظام، تقدم حریم عمومی بر حریم فردی در مقام تراحم، حرمت اختلال در نظام، وجوب برقراری عدالت در جامعه و همچنین با بررسی ادله نقلی فراوانی که در کتب فقهی و روایی آمده است، موارد جواز ورود حکومت به حریم خصوصی افراد عبارت است از: تجسس مغیبا به انگیزه و غرض شرعی و عقلایی صحیح، تجسس در مقام ادای تکلیف واجب نصیحت، تفقد و تفحص حاکم و حکومت اسلامی از احوال محرومان و افراد جامعه اسلامی برای گزینش کارگزاران حکومت اسلامی و تفحص از دشمنان که از حکم حرمت و ممنوعیت خارج است.

منابع قانونی داخلی در حوزه حریم خصوصی

✓ رعایت حقوق انسانی در اصل ۱۴ ق.ا.، اهتمام به همه افراد ملت در اصل ۲۰ ق.ا. و حکم حقوق در اصل ۲۳ ق.ا. ناظر به مصادیق حق حریم خصوصی است.

✓ مقامات و مأموران دولتی که برخلاف قانون، آزادی شخصی افراد ملت را سلب یا آنان را از حقوق مقرر در قانون اساسی محروم نمایند، طبق ماده ۵۷۰ ق.م.ا. مشمول مجازات می‌شوند. همچنین مواد ۱۴ و ۱۶ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات ناظر به این موضوع است.

✓ حمایت از حریم خصوصی فیزیکی: در قانون مجازات اسلامی مواد ۵۸۰، ۶۴۱، ۶۹۱ و ۶۹۴ بر حمایت از حریم خصوصی فیزیکی دلالت دارد. در قانون آیین دادرسی کیفری نیز مواد ۲۴، ۳۸، ۹۶، ۹۷، ۹۸ و تبصره ماده ۴۳ به این امر اختصاص دارد.

✓ حمایت از حریم خصوصی بدنی: در حمایت از حریم خصوصی بدنی مواد ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵ ق.م.ا. قابل اشاره است.

✓ حمایت از حریم خصوصی روانی: قانون‌گذار در اصل ۲۳ ق.ا. همه شهروندان را صاحب حق داشتن عقیده‌ای که آن را پذیرفته‌اند، دانسته است.

✓ حمایت از حریم خصوصی ارتباطی: حمایت از این حق در اصل ۲۵ ق.ا. و منع مفتوح یا توقیف یا معدوم یا بازرسی یا ضبط یا استراق سمع مراسلات، مخابرات یا مکالمات تلفنی اشخاص توسط مستخدمان یا مأموران دولتی بدون اجازه قانون، در ماده ۵۸۲ ق.م.ا. آمده است.

✓ حمایت از حریم خصوصی در فعالیت‌های رسانه‌ای: بحث آزادی تبادل اطلاعات در اصل ۲۴ ق.ا. مورد اشاره قرار گرفته است.

✓ حمایت از حریم خصوصی اطلاعاتی: ماده ۶۴۸ ق.م.ا. و مواد ۱۰۳، ۱۰۴، ۲۲۵ و تبصره ماده ۱۸۸ ق.آ.د.ک. در حمایت از این حق است. همچنین مواد ۴، ۱۵، ۱۷ و ۲۱ قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات ناظر به این موضوع است.

نتیجه‌گیری

در تعریفی منسجم از حریم خصوصی می‌توان گفت «محدوده‌ای از اطلاعات افراد جامعه است که از نگاه عرف و یا با اعلام فرد، انتظار می‌رود که از هرگونه دسترسی و تعرض دیگران مصون بماند و هرگونه دخالت اشخاص و

دولت‌ها در آن محدوده از زندگی افراد ممنوع و غیر مشروع است. حریم خصوصی محدوده معقولی است که فرد انتظار دارد از دسترس دیگران مصون بماند. «مصادق واژه «دیگران» هم می‌تواند دولت و هم می‌تواند سایر اشخاص حقیقی و حقوقی باشد.

محور اصلی و امروزی حمایت از حریم خصوصی در فضای مجازی تعاریفی مبتنی بر اطلاعات و کنترل شخص بر توزیع اطلاعات و داده‌های خود است. افراد اجتماع، هر یک اطلاعاتی دارند که با میل به مخفی نگه‌داشتن آن‌ها، نمی‌خواهند که سایرین نسبت به آن علم و آگاهی پیدا کنند. این دسته از اطلاعات، آنگاه که به حیطه خصوصی فرد مربوط باشد، حریم خصوصی وی به شمار می‌آید و آنگاه که به نحوی در فضای مجازی نشر پیدا می‌کند، صحبت از حریم خصوصی افراد در فضای مجازی به میان می‌آید.

در این نوشتار ابتدا با تمسک به استدلال‌های اصولی فقه به استخراج مؤلفه‌های فقهی حمایت از حریم خصوصی پرداختیم و از این رهگذر روشن شد که پنج اصل اساسی اسلام برای حمایت کلی از حریم خصوصی در آموزه‌های اخلاقی و احکام فقهی شامل قاعده تسلیط، قاعده صحت و اصل اباحه، اصل احترام به حریم و حرمت مؤمن، اصل توجه به کرامت انسانی، لزوم عمومیت اذن در روابط اجتماعی است.

مؤلفه‌های هفت‌گانه که برگرفته از اصول فقهی مذکور بوده و از حریم خصوصی حمایت می‌کند عبارت‌اند از: ممنوعیت تجسس، تحسس و تفتیش؛ ممنوعیت استراق سمع و بصر؛ ممنوعیت اشاعه فحشا؛ ممنوعیت سوءظن؛ ممنوعیت سب و هجو و قذف؛ ممنوعیت نیمه و غیبت؛ ممنوعیت خیانت‌درامانت. با بررسی این اصول و مؤلفه‌ها روشن گردید که از لحاظ مبانی تفاوتی میان حق حریم خصوصی در فضای مجازی و حقیقی وجود ندارد.

صد افسوس تدوین لایحه حریم خصوصی به دلیل بروز برخی تفاوت دیدگاه، از ابتدا مورد توافق دولت‌ها و مدیران جامعه قرار نگرفت زیرا قائل شدن به یک مفهوم واحد که مورد توافق دولت‌ها باشد آن‌ها را در اجرای برنامه‌های خود محدود می‌نماید. لذا به خاطر فرار از این محدودیت و مقید نشدن به قالب‌های حقوقی که می‌تواند در قوانین اساسی و عادی کشورها نیز بازتاب یابد، دولت‌ها هرگز خود را در محدوده مضیق تعاریف رسمی و قانونی قرار نمی‌دهند تا هر زمان لازم آید بتوانند به سهولت در حریم خصوصی اشخاص مداخله نمایند.

لایحه حریم خصوصی به موارد حریم جسمانی افراد پرداخته است. مصادیق نقض حریم خصوصی از جمله جسمانی و اطلاعاتی و ارتباطات است که تمام موارد بیان‌شده با آیات و روایات و سیره معصومین (علیهم‌السلام) اطلاع یافتن از آن‌ها نهی شده است و کمترین توجه را به حریم مکانی پرداخته است.

دولت‌ها می‌توانند به‌عنوان یک ناقض بزرگ حریم خصوصی در محیط فضای مجازی شناخته شوند. دلیل این موضوع در وقایعی نهفته است که دولت‌های مختلف به این نتیجه رسیدند که در دوگانه حریم خصوصی و امنیت باید جانب امنیت را بگیرند. دولت‌ها به انحای مختلف سعی بر نظارت بر فضای مجازی دارند و با توجه برقراری امنیت حریم خصوصی سایبری افراد را نقض می‌نمایند. به‌علاوه افراد نیز در قالب شرکت‌های ارائه‌کننده خدمات و کسب درآمد و هکرها ممکن است به حریم خصوصی افراد در فضای سایبر دست‌اندازی کنند. تمامی این موارد ویژگی‌ها و خصوصیات موجب تعیین محدوده، مشخصه و مفهوم حریم خصوصی در فضای مجازی و تفاوت آن با فضای فیزیکی می‌شود.

نظم و امنیت عمومی نیز به‌عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در دولت مدرن و با توجیه حفظ منافع و مصالح جامعه که ریشه در قواعد دارد، مفهومی شناخته‌شده است و حقوق به‌صورت تأسیسی موجد نظم عمومی و قواعد مربوط بدان است. خصوصیات و مشخصات فضای مجازی، مجرمان فضای مجازی و حجم و وسعت این فضا منجر به نقض بیشتر حریم خصوصی افراد در این فضا شده و نیازمند توجه بیش‌ازپیش و اصلاحات ساختاری و رفتاری و هنجاری است.

در بررسی‌ها مشخص شد که دولت در فضای مجازی با توجیه حفظ و برقراری نظم عمومی و امنیت دست به اقدامات فراوانی زده و ممکن است در آینده با تداوم همین رویکرد، شاهد نقض بیشتری از حریم خصوصی افراد باشیم که در مفهوم و گستره حریم خصوصی اثرگذار خواهد بود. بنابراین در تعریف و ترسیم این مفهوم در فضای مجازی باید بین توازن برقرار کرد و در ارائه راهکارها هم به نظم و امنیت عمومی و هم به حفظ حریم خصوصی توجه ویژه‌ای داشت. به‌عبارت‌دیگر هنر حاکمیت، برقراری تعادل بین الزامات نظم عمومی و حفظ حریم خصوصی و همچنین ارائه تعریفی معقول و منطقی از این مفهوم و تدوین چارچوب مشخص در این رابطه است.

منابع

الف) کتب و مقالات فارسی و عربی

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. صحیفه سجادیه.
۴. اکبری تبار، علی. (۱۳۹۲). رسانه‌های اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی مجازی، ۱۳۹۲، مؤسسه فرهنگی هنری تقارب و تبادل فرهنگی، تهران.
۵. آرنه، هانا. (۱۳۶۳). توتالیتاریسم، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر جاویدان.
۶. بدار، لوک؛ دزیل، ژوزه؛ لامارش، لوک. (۱۳۸۳). روانشناسی اجتماعی، مترجم: حمزه گنجی. تهران: نشر ساوالان، چاپ اول.
۷. بجنوردی، سید محمدحسن. (۱۴۱۹). قواعد الفقهیه. تهران: نشر الهادی.
۸. خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۶۸). المکاسب المحرمه، جلد اول. قم: اسماعیلیان، چاپ سوم.
۹. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغتنامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۶۱). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران، موسسه لغت‌نامه دهخدا.
۱۱. ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۲). ایضاح المراد فی شرح کشف المراد. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
۱۲. زراعت، عباس. (۱۳۸۲). اصل آیین دادرسی کیفری ایران. تهران: انتشارات مجد.
۱۳. سروش، محمد. (۱۳۹۳). مبانی حریم خصوصی (بر اساس منابع اسلامی)، ۱۳۹۳، انتشارات: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
۱۴. سروش، محمد. (۱۳۹۸). حریم خصوصی. ناشر: سمت.
۱۵. سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین. (۱۳۷). نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات علامه، چاپ اول.
۱۶. شهید ثانی. (۱۴۱۹). مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام. قم: موسسه معارف اسلامی.

۱۷. شاهرودی، سیدمحمود. (۱۳۶۳). بحوث فی علم الاصول، ج ۲، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۳.
۱۸. صادقیان، محمد؛ رحمتی، وحید. (۱۳۹۶). تأثیر امنیت روانی در حقوق خانواده، ۱۳۹۶، انتشارات قانون یار.
۱۹. احمدی، احمد. (۱۳۷). نقض حریم خصوصی، چالشی پیش روی پیش‌گیری وضعی از وقوع جرم. فصلنامه مطالعات پیش‌گیری از جرم، شماره ۳.
۲۰. ساریخانی، عادل؛ موسوی، محمد. (۱۳۹۰). قلمرو پوشش و حریم خصوصی در سیاست کیفری اسلام. فصلنامه نظم و امنیت انتظامی، شماره ۴.
۲۱. سروش، محمد. (۱۳۹۴). مبانی حریم خصوصی، نشر سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، چاپ اول، ۱۳۹۴.
۲۲. سلیمانی پور، روح‌الله. (۱۳۸۹). شبکه‌های اجتماعی؛ فرصت‌ها و تهدیدها. ره‌آورد نور، ۳۱.
۲۳. شورای عالی فضای مجازی. (۱۳۹۶). سیاست‌ها و اقدامات ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی.
۲۴. صدیق سروسرستانی، رحمت‌الله. (۱۳۸۲). بهنجار نظم و نابهنجار رفتار. فصلنامه دانش انتظامی، شماره ۱.

(ب) کتب و مقالات خارجی زبان

۱. Berween, M. (۲۰۰۲). The Fundamental Human Rights: An Islamic Perspective. The International Journal of Human Rights. vol. 6. No. 4. Spring. p.2.
۲. Banisar, D. (۲۰۰۰). Privacy and Human Rights, an International Survey of Privacy Laws and Developments, Electronic Privacy Information Center. Washington D. C. 1st ed.
۳. Buzan, B. (۲۰۰۹). People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era, ECPR pres.
۴. Borgatti, S.P. & Cross, R. (۲۰۰۳). A Relational View of Information Seeking and Learning in Social Networks. Management science, 49(4), 432-445.
۵. Hu, X. (۲۰۱۱). Social Media Business Model Analysis–Case Tencent, Facebook, and Myspace.

۶. Jozsef, Zsuzsanna. (۲۰۱۰). Principles of the American Real Property Law, Karoli Gaspar University, Graduate Doctoral (Ph.D.) Program.

۷. Işık, F. (۲۰۱۳). Comparison of the use of Social Network in Education between North and South Cyprus. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 103, 210-219.
